

Dekada edukacji dla zrównoważonego rozwoju - wizja, cel, strategia

Decade of Education for Sustainable Development – Vision, Aim and Strategy

Joanna Kostecka

*Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Biologiczno-Rolniczy, Zakład Biologicznych Podstaw Rolnictwa i Edukacji Środowiskowej, ul. Ćwiklińskiej 2, 35-601 Rzeszów
e-mail: jkosteck@univ.rzeszow.pl*

Streszczenie

Zrównoważony i trwały rozwój (sustainable development) został zdefiniowany jako odpowiedź na degradację środowiska przyrodniczego. Należy go rozpatrywać w równie istotnych trzech aspektach: zrównoważonego rozwoju ekologicznego (np. zmniejszenie zanieczyszczenia środowiska), zrównoważonego rozwoju ekonomicznego (np. zmiana nierozsądnych postaw konsumentów), oraz zrównoważonego rozwoju społecznego (m.in. walka z ubóstwem i niedożywieniem). Aby upowszechnić tę ideę, UNESCO ogłosiła dokument „Dekada Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju” (2005-2014).

Celem artykułu jest popularyzacja wizji, celu i strategii Dekady, a także zaprezentowanie badań własnych, w których oceniano znajomość pojęcia zrównoważony rozwój.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, edukacja, ocena znajomości pojęć

Abstract

Sustainable development was defined as an answer to natural environment degradation. It should be considered in three equally important domains – sustainability of environmental development (e.g. decreasing of environment pollution), sustainability of economical development (e.g. changing irresponsible habits of consumers) and sustainability of development of societies (fighting poverty and hunger). To spread the concept UNESCO announced the document: “Decade of Education for SD” (2005-2014).

The aim of this article is to popularize the vision, aim, and strategy of the Decade and to present the author’s own research about the familiarity with the term ‘sustainable development’ in various groups of society.

Key words: sustainable development, education, assessment of the terms

Wstęp

Koncepcja zrównoważonego rozwoju (ZR), znana jako „proces mający na celu zaspokojenie aspiracji rozwojowych obecnego pokolenia z zachowaniem możliwości ich zaspokojenia przez przyszłe pokolenia”, została zdefiniowana w roku 1987, w Raporcie Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju (Raport Brundtland) „Nasza wspólna przyszłość”

(Kozłowski, 2005). Jest koncepcją odwołującą się do tzw. świadomości ekologicznej, traktowanej na równi z infrastrukturą niezbędną dla dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego (Kostecka, 1995).

Założenia zrównoważonego rozwoju nie zawsze znajdują zrozumienie zarówno w obrębie działania przedstawicieli administracji różnego szczebla jak i wśród przeciętnych obywateli. Obecnie panuje przekonanie, że edukacja dla zrównoważonego i trwałego rozwoju powinna obejmować nie tylko

plaszczynę ekologiczną (np. działania na rzecz zmniejszenia zanieczyszczenia środowiska), ale także ekonomiczną (np. zmiana nierozsądnych postaw konsumentów), oraz społeczną (m.in. walka z ubóstwem i niedożywieniem). Ze względu na bardzo powolne upowszechnianie się idei ZR, zrzeszająca 192 państwa międzynarodowa Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) z siedzibą w Paryżu, ogłosiła Dekadę Edukacji dla ZR 2005-2014 (*Decade of Education for Sustainable Development- DESD*) (EKOEDU, 2008).

Celem artykułu jest upowszechnienie ważnych dla edukacji założeń Dekady, a w ramach własnych rozważań ocenienie wybranych aspektów stanu znajomości problematyki zrównoważonego rozwoju z polskiej perspektywy.

Wizja Dekady

Edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju (*Education for Sustainable Development - ESD*) to edukacja, która:

- umożliwiała przewidywanie, stawianie czoła i rozwiązywanie problemów, które zagrażają życiu na naszej planecie;
- rozpowszechnia takie wartości i zasady leżące u podstaw zrównoważonego i trwałego rozwoju, jak: równość płci, tolerancja społeczna, redukcja obszarów biedy, ochrona środowiska, ochrona zasobów naturalnych planety i sprawiedliwe, pokojowe społeczeństwa;
- naświetla złożoność i wzajemne przenikanie się trzech sfer: środowiska, społeczeństwa (z uwzględnieniem kultury) i ekonomii.

Wizją wspomnianej sfery działania jest świat, w którym każdy ma możliwość korzystania z edukacji i uczenia się wartości, zachowań i trybu życia, prowadzącego do zrównoważonej przyszłości i pozytywnych przemian społecznych.

ESD prezentuje *t r w a ł o ś ć* – ma przygotować ludzi by zrozumieli, sprostali i rozwiązali problemy zagrażające trwałości ich planety (HIV/AIDS, urbanizacja, globalne ocieplenie, etc.)

ESD prezentuje też *w a r t o ś c i* – sposób, w jaki państwa ustosunkowują się do zrównoważonego i trwałego rozwoju jest warunkowany wartościami, jakie cenią ich społeczeństwa (Heiss, 2007).

Myśli przewodnie i cel Dekady

Jak wskazywała przedstawicielka Julia Heiss UNESCO (Heiss, 2007) na spotkaniu grup roboczych Consumer Citizenship Network w Stambule w styczniu 2007 (CCN, 2008), do myśli przewodnich i działań Dekady dla ESD należą:

- *P r o m o w a n i e i p o l e p s z a n i e* jakości edukacji tak, aby nauczyć umiejętności i wartości potrzebnych obywatelom do polepszania swojego życia;
- *P r z e k i e r u n k o w a n i e* zakresów szkoleń i kształcenia: od szkół podstawowych do wyższych, edukacja musi być ponownie przemyślana tak, by stała się nośnikiem wiedzy o wzorcach i wartościach potrzebnych do budowy zrównoważonego świata;
- *P o d n i e s i e n i e* świadomości i społecznego zrozumienia koncepcji ESD i demonstracja sposobów na zastosowanie jej w praktyce;
- *E d u k a c j a* nie tylko dzieci i młodzieży, ale także dorosłych (pracujących): kierownictwa i pracowników w handlu i przemyśle, aby umożliwić im przyjęcie praktyk i trybu pracy zgodnych z zasadami zrównoważonej produkcji i konsumpcji.

Preferowanymi tematami Dekady są: przewycięzanie ubóstwa, równość płci, propagowanie zdrowego trybu życia, ochrona przyrody, przemiany obszarów wiejskich, prawa człowieka, zrozumienie międzykulturowe i pokój, różnorodność kulturowa, informatyzacja i telekomunikacja oraz zrównoważona produkcja i konsumpcja.

Ocenia się jednoznacznie, że “zrównoważony tryb życia i pracy są ważne dla przewycięzania ubóstwa oraz ochrony naturalnych zasobów dla wszystkich”.

Odnośnie edukacji i szkolenia dla zrównoważonej produkcji i konsumpcji zauważyć należy, że uzależnione są one od umiejętności czytania i pisanania oraz wiedzy podstawowej. Edukacja młodzieży i dorosłych (pracowników) dla zrównoważonego obywatelstwa są więc kluczowymi celami edukacji dla wszystkich – EFA (*Education for all*) i Dekady ONZ przeciwko analfabetyzmowi – UNLD (*United Nations Literacy Decade*).

Strategia Dekady i przewidywane rezultaty

Jak określiła poetka Julia Heiss – „Sustainable Development jest trwającą całe życie podróżą. Edukacja dla tego działania (ESD) jest mapą a Dekada edukacji dla zrównoważonego rozwoju (DESD) jest pierwszą fazą tej podróży...” (Heiss, 2007).

W tej pierwszej fazie wg UNESCO należy zrobić wszystko, aby:

1. Umożliwić łączność, wymianę informacji i interakcje pomiędzy liderami ESD;
2. Promować wyższą jakość nauczania w ramach ESD;

3. Pomagać państwom w czynieniu postępów i osiągnięciu celów w ramach ESD;
4. Dawać krajom możliwość wprowadzania elementów ESD w ramach reformy edukacji.

Strategia DESD związana jest z działaniami na poziomie lokalnym, wojewódzkim, narodowym i międzynarodowym.

Lokalnie: Samorządy, organizacje pozarządowe i sektor prywatny powinny zidentyfikować problemy a następnie wprowadzić je do lokalnie określonych programów DESD, a także wymieniać się doświadczeniami i praktyką.

Na poziomie wojewódzkim: Samorządy, organizacje pozarządowe, media i sektor prywatny etc. powinny prowadzić wojewódzkie konsultacje na temat DESD; kształtować politykę i praktyki; zidentyfikować wspólne wyzwania i pracować nad wspólnym stanowiskiem.

Narodowo: Ministerstwo Edukacji, NGOs, Media i sektor prywatny powinny uwzględnić ESD w planowaniu narodowej edukacji, wykazać płaszczyznę do badań ESD, zidentyfikować potrzeby poszerzania zdolności i zapewnić forum wymiany oraz zdefiniować wskaźniki monitoringu ESD.

W aspekcie międzynarodowym: Kierujące procesem UNESCO (a także międzynarodowe grupy, stowarzyszenia, organizacje non-profit) powinny dopilnować aby ESD pozostawała priorytetem w programach narodowych, mobilizować siły polityczne, przygotowywać międzynarodowe programy i spotkania oraz ułatwiać wymianę informacji, ludzi, technologii promujących ESD.

Strategia działań w ramach Dekady ma na celu osiągnięcie kilku istotnych celów. Należą do nich następujące oczekiwania:

- Społeczeństwa staną się wrażliwe na problemy zrównoważonego i trwałego rozwoju;
- Nastąpi zintegrowanie ESD w edukacji i planach rozwojowych;
- Szeroko pojęte media regularnie i znacząco zaangażują się w działaniach na rzecz ESD.

Bardzo ważne jest także właściwe rozumienie idei ZR przez poszczególne grupy społeczne.

Metodyka badań własnych

Znajomość pojęcia zrównoważony rozwój badano w różnych grupach respondentów w latach 2007-2008. Część uzyskanych wyników została opublikowana (Kostecka, 2007; Kostecka, Mroczek, 2007; Kostecka, Mazur, 2008), przy czym niniejsza praca pokazuje je na tle wyników niepublikowanych. W badaniach posługiwano się ankietami, które weryfikowały stawiane przez autorów hipotezy. Pytania wspólne dla wszystkich ankiet (uwidocznione w tabeli 1 i 2) zrelacjonowano w pracy poniżej.

Kostecka (2007) ankietowała 240 osób; studentów wszystkich czterech lat studiów kierunku rolnictwo, na Uniwersytecie Rzeszowskim (losowo wybrano po 30 osób reprezentujących każdy rocznik) oraz 120 osób wśród przypadkowo napotkanych dorosłych mieszkańców Rzeszowa. Ponadto Kostecka i Mroczek (2007) objęły ankietą 100 rolników, wybranych losowo wśród odwiedzających IX Regionalną Wystawę Zwierząt Hodowlanych w Boguchwale, koło Rzeszowa a badania Kosteckiej i Mazur (2008) dotyczyły porównania studentów IV roku rolnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego i zarządzania produkcją Politechniki Białostockiej. W tym przypadku ankietowano 72 osoby (po 36 z każdej uczelni).

W obecnej pracy rozważano dodatkowo wyniki ankiet przeprowadzonych wśród pracowników firmy usługowej w Krośnie i mieszkańców wsi Kosina, woj. podkarpackie (po 100 ankietowanych).

Badanie wybranych aspektów znajomości terminu zrównoważony rozwój

Odpowiedzi respondentów na pytanie: „czy jest ci znane pojęcie zrównoważony rozwój?” były zróżnicowane (por. tabela 1).

Najlepiej wypadli studenci IV roku kierunku rolnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego oddając 100% odpowiedzi na tak, najgorzej mieszkańcy Rzeszowa (zaledwie 17% odpowiedzi potwierdzających). Na podobnych biegunach umieścić można studentów (mających dostęp do wiedzy na temat ZR w programie studiów) kierunku zarządzanie produkcją Politechniki Białostockiej (64%) i pracowników (dorośli, czynni zawodowo, uczący się) firmy usługowej w Krośnie (21%).

Na powyższym tle stosunkowo dobrze wypadli rolnicy, wybrani losowo wśród uczestników regionalnej Wystawy Zwierząt Hodowlanych. Prawdopodobnie, poznając programy rolno-środowiskowe, zainteresowali się także zagadnieniem zrównoważonego rozwoju. Mniej zorientowani okazali się rolnicy ze wsi Kosina.

Z przyjętego zestawienia widać także, że zrozumienie pojęcia ZR deklarowali głównie studenci IV roku rolnictwa UR. Tak dobre wyniki ankiety przeprowadzonej w tej grupie w porównaniu do odpowiedzi studentów zarządzania produkcją Politechniki Białostockiej (Kostecka, Mazur, 2007) wynikały zapewne z dobrze dobranego programu nauczania kształtującego sylwetkę absolwenta pod kontem znajomości zasad funkcjonowania ZR w obszarach wiejskich.

Badania te można porównać z wynikami ankiet przeprowadzonych wśród wszystkich studentów tego kierunku (Kostecka, 2007). Uzyskane wyniki są bardziej zróżnicowane. Zasadnicza większość badanych stwierdziła, że pojęcie jest im znane (studenci II roku – 90%, studenci III roku – 70% a studenci IV roku – 100%, natomiast studenci I roku

oddali niewypełnione w tym miejscu ankiety lub przyznali się do nieznajomości pojęcia).

Tabela 1: Wyniki badania znajomości pojęcia zrównoważony rozwój w różnych grupach respondentów [%]

PYTANIE	Studenci				Dorośli mieszkańcy Rzeszowa ^b	
	IV roku Rolnictwa UR ^a		IV roku Zarządzania Produkcją Politechniki Białostockiej ^a			
	tak	nie*	tak	nie*	tak	nie*
Czy jest ci znane pojęcie zrównoważony rozwój?	100	0	64	36	17	83
Czy rozumiesz to pojęcie?	89	11	25	75	13	87
Czy wiesz, że Konstytucja RP zawiera zapis dotyczący zrównoważonego rozwoju?	100	0	-	-	9	91
PYTANIE	Uczestnicy Wystawy Zwierząt Hodowlanych w Boguchwale, koło Rzeszowa ^c		Pracownicy firmy usługowej w Krośnie		Mieszkańcy wsi Kosina, woj. podkarpackie	
	tak	nie*	tak	nie*	tak	nie*
Czy jest ci znane pojęcie zrównoważony rozwój?	78	22	21	79	40	60
Czy rozumiesz to pojęcie?	76	24	7	91	34	66
Czy wiesz, że Konstytucja RP zawiera zapis dotyczący zrównoważonego rozwoju?	66	34	-	-	16	84

a- Kostecka, Mazur, 2007; b- Kostecka, 2007; c- Kostecka, Mroczek, 2007

* odpowiedź nie lub brak odpowiedzi, - pytania nie zawarto w ankiecie

Nie wszyscy badani wiedzieli jednak o odpowiednim zapisie w Konstytucji RP (pamiętało odpowiednio 80, 50 i 100% studentów II, III i IV roku, przy całkowitym braku wiedzy o tym zapisie u studentów najmłodszych).

Prawdziwe (lub zbliżone do prawdziwych interpretacji) definicje zrównoważonego rozwoju zapisywali najliczniej studenci II i IV roku. Poprawność ta wiązała się zapewne z faktem, że II rok zakończył właśnie zajęcia z przedmiotu „Ekologia i ochrona środowiska”, w ramach którego studenci mieli okazję poznać podstawy tej koncepcji, rozpoczynając zarazem zajęcia z uzupełniającego tę wiedzę przedmiotu „Ochrona przyroda”. Dobry wynik studentów IV roku jest zapewne uwarunkowany tym, że właśnie podczas 7 semestru uczestniczyli oni w kursie „Ekonomiczne podstawy ZR” oraz „Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym”. Natomiast studenci III rolnictwa na Uniwersytecie Rzeszowskim w tym samym okresie zgłębiali przede wszystkim przedmioty technologiczne i część z nich nie utrwaliła wiadomości wcześniej poznanych.

Czy jednak prawidłowe rozumienie pojęcia „ZR” idzie w parze ze znajomością faktu, że konstytucja RP zawiera zapis dotyczący zrównoważonego rozwoju? Jest to o tyle istotne, że Konstytucja stanowi nadrzędny akt prawny kierujący życiem społecznym i jej znajomość mogłaby być bardzo pomocna dla podejmowanych działań prośrodowiskowych. Z danych przedstawionych w tabeli 1 wynika, że powiązanie konstytucji z zasadą zrównoważonego rozwoju jest uświadamiane przez respondentów w mniejszym stopniu niż sama zasada ZR.

Jak podkreśla wielu, koncepcja zrównoważonego rozwoju jest ideą bardzo trudną do realizacji w obecnych warunkach ekonomicznych i społecznych. Uważa się zwykle, że jest też mało prawdopodobne, aby przejście od deklarowanych wartości ekologicznych do realizowanych, nastąpiło szybko. To przejście zależeć będzie nie tylko od wymuszonych nowym prawem zrównoważonych działań w gospodarce, ale także od środowiskowo zmienianych codziennych obyczajów/zachowań każdego obywatela (Kostecka, 2008). Dlatego bardzo istotne wydaje się być poznanie przyczyn, dla których każdy z nas byłby w stanie podjąć wysiłek stosowania zasady zrównoważonego rozwoju w codziennej praktyce życiowej (tabela 2).

Jak wskazuje tabela nr 2, poszczególne motywy do respektowania zasady zrównoważonego rozwoju mogą być przez studentów akceptowane w różnicowanym stopniu. Studenci (zarówno rzeszowscy jak i białostoccy) najliczniej jako najważniejsze wskazywali poczucie zagrożenia środowiska, rolnicy rzeszowscy bezwzględnie za najważniejszy uznali czynnik finansowy. Mieszkańcy wsi Kosina zwracali uwagę na poczucie zagrożenia środowiska i zachęty finansowe. Wszyscy respondenci najniżej ocenili wpływ presji społecznej.

Ocenia się, że podstawowe ograniczenia w realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju występują obecnie przede wszystkim na poziomie gospodarstwa domowego (Murawski, 2007). Tym zagadnieniom warto poświęcić uwagę i wysiłek badawczy oraz edukacyjny – troska i zaangażowanie pojedynczych obywateli sumują się. Jest to więc najlepszy sposób na osiągnięcie dużego efektu np. na rzecz ochrony przyrody. Bez dostępu do informacji nie będzie jednak prawdziwego zaangażowania (Filipek, 2007), warto więc rozwijać aktywne formy edukacji.

Tabela 2. Odpowiedzi respondentów na pytanie: Co skłoniłoby Cię do wysiłku stosowania zasady zrównoważonego rozwoju w codziennej praktyce życiowej? (Uszereguj według stopnia ważności przypisując wagę 1 temu czynnikowi, który uważasz za najważniejszy, 2- mniej ważnemu itp.)

Pytanie	Studenci Rolnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego				Studenci Zarządzania Produkcją Politechniki Białostockiej			
	1	2	3	4	1*	2*	3*	4*
Waga zagadnienia [%]								
Zachęty finansowe	22	28	25	25	8	17	12	12
Regulacje prawne	8	36	33	23	6	14	20	6
Poczucie zagrożenia środowiska	67	17	14	2	20	12	8	6
Presja społeczna	3	23	27	47	14	6	3	17
Pytanie	Rolnicy na Wystawie Zwierząt Hodowlanych w Boguchwale, koło Rzeszowa				Mieszkańcy wsi Kosina, woj. podkarpackie			
Respondent	1	2	3	4	1	2	3	4
Waga zagadnienia [%]								
Zachęty finansowe	82	12	6	0	37	22	19	22
Regulacje prawne	2	23	52	23	19	25	33	23
Poczucie zagrożenia środowiska	12	52	26	10	43	23	22	12
Presja społeczna	4	13	16	67	0	30	25	45

Zródło: jak w tabeli 1

* nie wszyscy respondenci udzielili odpowiedzi

Podsumowanie

ZR jest obecnie uważany za priorytetowy kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego (Kozłowski, 2005; Dobrzański, 2007). Badania Kosteckiej (2007) oraz Kosteckiej i Mazur (2007) wykazały, że studenci znali koncepcję zrównoważonego rozwoju prawie wyłącznie z programu studiów, niewiele zwracało na nią uwagę np. w programach telewizyjnych. Dorośli Rzeszowianie natomiast, jeśli nawet słyszeli o zrównoważonym rozwoju, to ich wiedza pochodziła głównie z massmediów i

utrwała się w rozmowach na ten temat. Można jednak powiedzieć, że pomimo eksponowania problemów środowiskowych w prasie, radiu i telewizji, zarówno większości dorosłych, jak i badanym studentom ta problematyka umyka, bądź twierdzą, że jest niewystarczająco nagłaśniana.

Tymczasem, jak zaznaczano wyżej, ważnym zadaniem dla ogłoszonej przez UNESCO Dekady Edukacji (2005-2014) na rzecz zrównoważonego rozwoju jest uwrażliwienie wszystkich mieszkańców naszego globu na powiązaną ze sobą problematykę społeczno-ekonomiczno-środowiskową. Należy to rozumieć nawet szerzej, jako uwrażliwienie na integrację działań na płaszczyznach: moralnej, społecznej, ekonomicznej, ekologicznej, a także technologicznej, prawnej i politycznej (Pawłowski, 2006).

W obecnych badaniach potwierdzono jeden z ważnych celów Dekady: „konieczność ustawicznej edukacji nie tylko dzieci i młodzieży, ale także dorosłych (pracujących): kierownictwa i pracowników w handlu i przemyśle, aby umożliwić im przyjęcie praktyk i trybu pracy zgodnych z zasadami zrównoważonej produkcji i konsumpcji”.

Działania te powinny być prowadzone przez odpowiednio przygotowane grupy edukatorów i zawierać się w dobrze przemyślanym systemie obejmującym współpracę ze szkołami i organizacjami pozarządowymi. Są one istotne dla pożądanego kierunku rozwoju społeczno-gospodarczego (Litwin, 2002).

UNESCO oczekuje, że szeroko pojęte media regularnie i znacząco zaangażują się w działaniach na rzecz edukacji dla zrównoważonego i trwałego rozwoju. Przeprowadzone badania pokazują, że – przynajmniej w chwili obecnej – to zaangażowanie jest jeszcze zbyt małe.

Literatura

1. CCN, Consumer Citizenship Network meeting in Stambul 11-12 January 2007, <http://www.hihm.no/concit> [1.01.2008].
2. DOBRZAŃSKI G., 2007, Interpretacje trwałości i zrównoważonego rozwoju, w: *Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem*, red. Poskrobko B., Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko. Białystok, 2007, s. 197-225.
3. EKOEDU, <http://www.ekoedu.uw.edu.pl> [1.01.2008].
4. FILIPEK K., *Rola parlamentu w upowszechnianiu ochrony środowiska w Polsce*, <http://www.mos.gov.pl/aarhus/dokumenty/konferencja/wystapienia.html#rola> [24.05.2007]
5. HEJSS J., *United Nations Decade for Education for Sustainable Development (2005-2014): Vision, Objective, Strategy*, Stambul 2007. <http://www.unesco.org/education/desd> [1.01.2008].

6. KOSTECKA J., 1995, Upowszechnianie wiedzy ekologicznej warunkiem integracji ze wspólnotą międzynarodową, w: *Problemy rolnictwa regionu pld.-wsch. Polski w procesie integracji z rolnictwem krajów Unii Europejskiej*, FAPA, s. 183-188.
7. KOSTECKA J. 2007, Badanie znajomości pojęcia zrównoważonego i trwałego rozwoju, w: *Zesz. Nauk. Pld.-Wsch. Oddziału PTIE i PTG w Rzeszowie* nr 9, s. 55-60.
8. KOSTECKA J., MAZUR B., 2008, Recognizing differences in understanding of sustainable development by different social groups in order to build bridges for educational activities. w: red. Klein A., Tangen D., Thoresen V., Building Bridges. Stakeholder Involvement & Transdisciplinary Cooperation, Høgskolen i Hedmark Oppdragsrapport nr. 2, s. 171-177.
9. KOSTECKA J., 2008, Zrównoważony i trwały rozwój - wybrane propozycje prośrodowiskowego zachowania na co dzień. w: red. Kostecka J., *Zrównoważony rozwój w ujęciu interdyscyplinarnym*, Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Biologiczno-Rolniczy, Rzeszów, s. 9-22. 2008.
10. KOSTECKA J., MROCZEK J., 2007, Świadomość ekologiczna rolników a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Podkarpacia, w: *Ekonomia i środowisko* nr 32 (2), s. 164-177.
11. KOZŁOWSKI S., *Przyszłość ekorozwoju*, wyd. KUL, Lublin 2005.
12. LITWIN K., 2002, Wspólne dobro, w: *Wychowawca* nr 5, www.wychowawca.pl/miesiecznik/5_113/05.htm [1.01.2008].
13. PAWŁOWSKI A., 2006, Wielowymiarowość rozwoju zrównoważonego, w: *Problemy Ekorozwoju* vol. 1. no 1, s. 23-32.
14. MURAWSKI K., 1997, Rodzina i wolność, w: *Wiedza i Życie* nr 5, <http://www.archiwum.wiz.pl/1997/97053600.asp> [24.05.2007].